

պէս ընդհանուրին՝ նաեւ հոս ալ ամփոփուեցանք զուտ պատմականին մէջ, առանց դաւանաբանական հարցերու մօտենալու:

Բայց պատմութիւնը պատմութեամբ վերջացնելու համար, ներուի մեղի հոս քանի մը խօսք ըսել Փլորենտինոյ ժողովին շուրջ գրողներուն ու չգրողներուն մասին:

Փլորենտինոյ ժողովը պատմական զէպը մը ըլլալով, եւ մասեր ունենալով Հայոց վերաբերող, անշուշտ մեր ազգային Հեղինակներն ալ իրենց եկեղեցական ուսումնասիրութիւններուն կամ դասադիրքերուն մէջ շօշափած են դանիկա, կամ պէտք էին շօշափած ըլլալ, զէթ իբր պատմականօրէն կատարուած իրողութիւն մը, հաւատարիմ մնալու համար պատմութեան:

Մեր տրամադրութեան տակ դոնուած Հեղինակներէն յիշենք հետեւեալները.

Մ. վարդապետ Մուրատեանց. — Պատմութիւն Հայաստանեայց Առաքելական սուրբ Եկեղեցւոյ. Երուսաղէմ, տպ. ս. Յակոբեանց, 1872, էջ 491-495:

— Պատմութիւն Քրիստոնէական Եկեղեցւոյ. Գալաց 1898:

Յովսէփ Ս. Գ. Օրբելի. — Դասատետր Եկեղեցական Պատմութեան. Թիֆլիզ 1893:

Մաղափա Արքեպս. Օրմանեան. — Ազգապատմութիւն (3 մաս), տպ. Կոստանդնուպոլիս 1914. մասնաւոր. սին 2069-2091:

Գեորգ-Մեսրոպ. — Պատմութիւն Հայ Եկեղեցւոյ (քննական ծանօթութիւններով), Կ. Պոլիս 1914, էջ 357-358:

«Տաճար» ժողովրդային շարաթաթերթ, Կրօնական, ազգային, դրական. Կ. Պոլիս. — Գ. Գապ-պէճեան. «Փլորենտինոյ ժողովը եւ Հայ Եկեղեցին» 1913, 612: 1914, 35, 110, 156, 199, 221, 327, 343, 373: 1915, 444, 487:

Այս հեղինակներուն մէջ եղան, որ գրեցին պատմութիւն մը՝ պատմութենէ դուրս, ճշգրտներու կարօտ. ընդհակառակն եղան ուրիշներ, որոնք բոլորովին զանց ըրին այս ժողովի մասին անցողակի ակնարկելն իսկ: Այս երկու ծայրերն ալ յայտնի մեղանշումներ են պատմութեան

զէմ. որովհետեւ պատմութեան մէջ համակրութեան կամ հակակրութեան կողմեր չկան:

Քսաներորդ դարու մէջ կ'ապրինք, ուր ամէն հնարաւորութիւն կայ կարգաւոր, սերտելու ու լուսաբանուելու պատմական կարգ մը խնդիրներու շուրջ, ինչ որ՝ երբեմն անհնար էր: Մէջտեղ բաց կեցած են հսկայ հատորները, բաւական է միայն դանոնք գործածել առաքիլայօրէն, եւ պատմութիւնը սերտել պատմութեան կանոններուն համաձայն:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

Փլորենտինոյ
ժողովին պատմութեան շուրջ
(Հայկական մասին վերաբերող)

JOH. MANSI. — Sacrorum Conciliorum nova et amplissima Collectio. Venetiis 1792, tomus 30, 642-643, 865-866, 889; 31.

EDM. MARTENE. — Veterum Scriptorum et monumentorum... Collectio. Paris. Vol. 8, 640, 738, 766, 783.

JOH. HARDUIN. — Conciliorum Collectio. Vol. 9, 434, 442, 1015, 1165.

LABBÉ. — Conciliorum Collectio. Suppl. V, 210.

OD. RAYNALDUS. — Annales Ecclesiastici. Lucae 1752. 9, 178, 300-301. 295, 317; 11 ad annum 1318.

HOR. JUSTINIANUS. — Acta Sacri Oecumenici Concilii Florentini, Romae 1638, tom. 3, 334, 348-351.

MIGNE. — PG. 157, 1075A.

CH. I. HEFELE. — Histoire de Conciles d'après les documents originaux. Paris 1916. tome VII, 1079-1080.

I. WADDING. — Annales Minorum. ed. altera. Quaracchi 1932. IX, 68-69; XI, 68-71.

EUG. CECCONI. — Studi Storici sul concilio di Firenze. Firenze 1869. Parte I. p. 216. Doc. 13, 31, 40, 42, 44, 194.

GUGLIELMO HEYD. — Storia del Commercio del Levante nel medio evo. Torino 1913 (Ճենովացի - հայ յարաբերութիւններուն համար).

G. HOFMANN. — Documenta Concilii Florentini de Unione Armenorum. Romae 1935. «Orientalia Christiana Periodica» Romae, 1939, vol. V, «Die Einigung der armenischen Kirche mit der katholischen Kirche

auf dem Konzil von Florenz» pag. 151-185.

UBALDO MANUCCI. — «Bessarione» pubblicazione periodica di Studi Orientali, Roma. 18 (1914), 154, 155, 157.

P. JOSEPH DE GUIBERT. — Bulletin de Litterature Ecclésiastique, publié par l'Institut Catholique de Toulouse, 1919 (Կոնզակի արժէքի մասին).

SDISLAUS OBERTYNSKI. — Die Florentiner Union der Polnischen Armenier und ihr Bischofs katalog. (Orientalia Christiana. Roma, 1934 n. 96).

Հ. Միքայէլ վ. Չափեան. — Պատմութիւն Հայոց. վեներիկ 1786. հատ. 4:

Աղեքսանդր վ. Պալմեան. — Պատմութիւն Կաթողիկէ վարդապետութեան ի Հայս. վիշնա 1878. էջ 80-175. 290-301: (Վաւերաթուղթերու թարգմանութեան մէջ ուղղելի մասեր կան):

(Հայկական ձեմարանին առջեւ կարդացուած)

✠✠✠✠✠✠✠

ԵՐԱՆԵԼԻ ՏԷՐ ԿՈՄԻՏԱՍ ՔԱՀԱՆԱՅԻ ԵՒ ՆԱՀԱՏԱԿԻ ՄԱՐՄԵՈՅՆ ՀԱՐՅԸ

(Շար. տե'ս «Բազմավեպ» 1940, էջ 98-106)

Դ. Առաքիլութիւններ եւ անոնց մեր պատասխանը:

Մինչեւ հոս տրուած մեր բացատրութիւններով վաւերաթղթերու եւ զէպքերով կերպով մը կանխած եղանք պատասխանը ամէն առարկութիւններու. բայց որ խանր ամէն առարկութիւններու, ինչ որ պէս զի ըստ կարելոյն ամբողջական ըլլայ մեր այս ուսումնասիրութիւնը, կ'արժէ մեր այս ուսումնասիրութիւնը, կ'արժէ մեր ներքին ըրելի զլխաւոր առարկութիւնները Առաք. Դատաստանի առթիւ մեր չափած կմախքի եւ առ հասարակ մեր Նազարու կմախքի Պալմեանի Գերեզմանին մէջ մնացած ըլլալուն զէմ:

Աչքի առջեւ ունինք երկու անձերէ հրատարակուած առարկութիւններ: Նախ քատարակուած առարկութիւններ: Նախ քանի մը անգամ յիշուած Յիսուսեան Հ. Ռիոնտէլի գրածները իր «Une page tragique de l'histoire religieuse du Levant» կարեւոր գրքին մէջ: Երկրորդ՝ Բազմավեպի 1930

— Նոյնը լատինէն լեզուով.

Հ. վարդապետ վ. Հաղուհի. — Հայ Եկեղեցւոյ Ազգային Սինդոնի գործոց մէջ. վեներիկ 1911. էջ 43-52:

Կարապետ Կոստանեանց. — Մկրտիչ Նազար եւ իւր տաղերը. վաղարշապատ 1898. էջ ԺԴ-ԺԵ:

Կարապետ Կոստանեանց. — Թովմաս Մեծոփեցու Յիշատակարանը. Թիֆլիս 1892. էջ 32: ԻԴ:

Ղեւոնդ վ. Փիրղալմեանց. — Նօտարք Հայոց. 1888. էջ 119-120 (Երատակարան մը):

«Բազմավեպ» ամսաթերթ, վեներիկ. 1905, 546-550: 1906, 12-16 (Մկրտիչ Նազար):

«Հանդէս Ամսօրեայ» վիշնա. 1911, 456-462 (ուղղելի մասեր կան): 1935, 33-43:

«Արարատ» ամսաթերթ, Ս. Էջմիածնի. վաղարշապատ. 1898, 44. Յաւելուած Յունուարի (Տէր Աստուածատուրի Յիշատակարանը):

Հ. Ե. ԳՈՌԻՋԵԱՆ

Յունիս 6ի թուոյն մէջ Հ. Ղեւոնդ Տալեան վ. ի գրածները: Հ. Ռիոնտէլինը աւելի լուրջ է եւ պատմական տուեալներէ քաղուած. Հ. Տալեանինը աւելի թիւրիմացութեան եւ սխալ տեղեկութիւններու վրայ հիմնուած է: Հրապարակ գրուած ըլլալով ասոնք Բազմավեպի վրայ, ուր պատիւ ունինք մենք ալ գրելու, միւսէն առաջ պիտի վերլուծենք ու հերքենք, փակելու համար մեր խօսքը միւսին բերած պատմական յիշատակութիւններով, որոնք կը խորհինք՝ թէ ալ աւելի պիտի հաստատեն մեր եզրակացութիւնը ի նպաստ դոնուած նշխարներու եր. Տէր Կոմիտասի:

Ա. — Հ. Տալեան Ղեւոնդ վ. ի առարկութիւններ:

Զգուշանալու համար, որքան հնար է կրկնումներէ, նման առարկութիւնները

Բ. Գլուխը կանխաւ առած էին Յոյները. թաղումի առթիւ Արղուման ստացաւ զայն անոնցմէ՝ անգլուխ չի թաղելու համար մարմինը, եւ դրաւ զազաղին մէջ: Վարչամակը՝ որուն մէջ փաթթած էր արիւնոտ գլուխը, Արղումանի աղջկան՝ Բիտորնիլայի վկայութեան համաձայն՝ նոյն գիշերն է որ լուսաւորուած կը տեսնուի: Գերեզմանոցին մէջ Գլխէն միայն մազեր ու մօրուքի թելեր առնուեցան, բայց Գլուխը մնաց հոն եւ թաղուեցաւ մարմնոյն հետ:

Այս գիտողութիւններէն վերջ լսենք Հ. Ռիոնտէլի առարկող փաստերը, եւ պատասխանենք անոնց:

1. «Գաղտնի փոխադրութիւնը Կոմիտասի մարմնոյն՝ կը փաստուի անոր ընտանիքի աւանդութեամբ» (SSCT. sub fo.):

Կը պատասխանեմ.

ա. Այդ աւանդութիւնը հաւաքուած է 1770 — 1776ին՝ Մոնս. Ռովէրանիի ձեռքով. հետեւաբար վերջին ժամանակներու զրոյցն է՝ որ հոն մուծուած է: Մոնս. Կալլանիի ըրած քննութիւնը եւ տուած տեղեկութիւնը այդ զրոյցի բոլորովին հակառակ է:

բ. Ընտանեկան այդ աւանդութիւնը կը վերածուի հետեւեալ վկայութիւններու.

1. Երկու աղջիկ թոռներու, որոնք կ'ըսեն՝ թէ լսած են իրենց մօրմէն եւ սա լսած կ'ըլլայ Յրանսական Դեսպանատան էմմանուէլ Դոնապանէն: (Summ. 41. 92. § 17. եւ 106. 23): Ուրեմն Նահատակին թէ աղջիկները թէ թոռները ի լրայ գիտեն. եւ այդ ի լրայ զրոյցը շատ ուշ կը բերուի հրապարակ: Աղջիկները այդ զրոյցին համաձայն միայն տեսած կ'ըլլան թաղումի յաջորդ օրը՝ որ Գերեզմանի հողը քրքրուած էր (Summ. 91. 92). արդ այս պարագան բոլորովին հակառակ է Մոնս. Կալլանիի բուն իսկ օրին դրած տեղեկութեան, ըստ իսկ օրին դրած տեղեկութեան, որ Նոյ. 29ին անաղարտ կ'ենթադրէ զհերեզմանը, որ խիստ հսկողութեան տակ ըլլալով, կ'ըսէ, հնար չէ եղած փորձել իսկ ո եւ է պեղում:

2. Կայ Հուրի եւ Տիրուհի Շմաւոնեաններու վկայութիւնը (Summ. 11. 106), որ ընդհանուր զրոյցէ դատ համոզողական ո եւ է փաստ մը չ'աւելցնէր անոր. կան նամակներ, ինչպէս տեսանք, Երանելոյ ընտանիքի մասին՝ Հաւատոյ տարածման Ժողովէն, Մոնս. Կալլանիէ, եւ Կղեմէս ԺԱ. անոնց նպատակով կը զրկէ, ու բնաւ խօսք չ'ըլլար, չի յիշատակուի փոխադրութիւնը Նահատակի մարմնոյն (Summ. 85. նմ. առ Ֆէրիոյ, 86: Նմ. առ Կալլանի. երկուքն ալ 6 Հոկ. 1708ին գրուած):

3. Ասպետ Կոմիտաս, Նահատակի թոռը, որ արեւելեան լեզուներու թարգման էր, եւ դրած է կենսադրութիւն մը մեծ հօր, ուր պատմած է այդ փոխադրութիւնը, եւ ըսած ալ է՝ որ իր հայրը Յովհաննէս տեսած ըլլայ Հոռմի մէջ Երանելոյն Գլուխը եւ մէկ ահուան (Summ. 97. § 37): Եր. Կոմիտասի այդ թոռը ապրած է 1700ի վերջերը եւ 1800ի առաջին քառորդին. ուստի հեռուստ եւ ի լրայ վկայ մըն է, որ ամէն զրոյց հաւաքած ըլլալու է: Իսկ զընտանիք եւ ահուայի մը Հոռմ գտնուելը կը հակասէ Լիոն փոխադրութեան, թէ եւ Հ. Ռիոնտէլ կը կարծէ՝ որ Լիոնէ յետոյ Հոռմ զրկուած ըլլայ: Ենթադրութիւններ են ասոնք, որոնց մասին, ինչպէս պիտի ըսեն յետոյ նոյն Հ. Ռիոնտէլին բերնէն, ոչ մէկ ժամանակակից՝ նոյն իսկ Յիսուսեան միսիոնար խօսած չէ: Յովհաննէս Քէօմիլըճեան, հայրը Ասպետ Կոմիտասի, դարձած է Պոլիս 1722ին (տես Summ. 86. նամակ Ս. Ժողովոյ առ Մոնս. Մաուրի' 22 յունիս 1722ին), ու բնաւ խօսք չ'ըլլար մասունքներուն վրայ ինչպէս այդ՝ նոյնպէս նոյն ժամանակի բոլոր նամակներուն մէջ, որ քիչ չեն:

4. Ասպետ Կոմիտասի դէմ ունինք Բիտորնիլայի վկայութիւնը, Արղումանի աղջկան, որ հետեւաբար ուրիշ մէկ թոռն էր Նահատակին: Սա իր ըրած յայտարարութեան մէջ կը խօսի թաղումին վրայ եւ կ'ըսէ բացէն՝ որ գլուխն ու մարմինը միասին թաղուած են: Կը պատմէ՝ թէ հօրը թաղկինակը, որուն մէջ ծրարած էր

գլուխը Յոյներէն առնելով, եւ տարած էր գնելու զազաղին մէջ, գիշեր ատեն լուսաւորուած տեսնուէր է, եւ այդ պատճառաւ բարեպաշտ անձերու կտոր կտոր բաշխուած է՝ իբրեւ մասունք: Կը վկայէ՝ թէ թաղումի միջոցին նոյն բանը պիտի ընէին հոն խոնուած անձինք մարմնոյ մասին, բայց Երանելոյն կինը ու աղջիկները դէմ կեցած են, ինչ որ համաձայն է Մոնս. Կալլանիի զրածին: Կը յիշէ նոյնը՝ թէ Կղեմէս ԺԱ. ի զրկուած ըլլայ Երանելոյն արեամբ ներկուած սիւնոց մը. եւ տեղն էր ճիշդ՝ որ յիշատակէր փոխադրութիւնը մարմնոյն կամ գլխուն ու ահուային. եւ ընդհակառակն կ'ըսէ՝ թէ «Մարմինը քաղուելէն վերջ, գերեզմանին վրայ երբէք յաջորդական անգամներ զիջերը ժամը մէկին ատենները լոյս իջած է գուռի ձեւով» (Summ. 96. § 32): Ուրեմն Բիտորնիլայ կ'ենթադրէ՝ որ մարմինը իր տեղը մնացած է: Հետեւաբար փոխադրութեան զրոյցը է: Քէօմիլըճեան զերգաստանի մէկ աւանդութիւնը չի կրնար ըսուիլ. մահուանէ եւ թաղումէ շատ վերջ յերկրուած զրոյց մէկ եղած:

2. Հ. Ռիոնտէլ կոչ կ'ընէ Միսիոնարի Յիսուսեաններու մէկ յիշատակագրի մը, որ կորսուած է այսօր, բայց զոր Հ. Տաւիերսը լազարիսթ, կարդացած է. տես վիէ, լազարիսթ, կարդացած է. տես Մ. Ժողովոյ 1722ին (տես Summ. 86. նամակ Ս. Ժողովոյ առ Մոնս. Մաուրի' 22 յունիս 1722ին), ու բնաւ խօսք չ'ըլլար մասունքներուն վրայ ինչպէս այդ՝ նոյնպէս նոյն ժամանակի բոլոր նամակներուն մէջ, որ քիչ չեն:

Կը պատասխանենք.

ա. Մէջ բերենք նախ այդ Միսիոնարի մասին գրուած յիշատակագիրը, զոր Հ. Ռիոնտէլ կը գնէ իր պատմութեան 189-191 թիւերուն մէջ. «(15 Avril 1828). M.r l'abbé Daviers, Supérieur de la mission des Lazaristes à Smyrne, se trouve depuis quelques jours à Lyon; il se rend à Paris, accompagné d'un jeune homme appartenant à une de ces familles arméniennes contre lesquelles les fureurs de la persécution se renouvellent en ce moment à Constantinople.

«M.r Daviers a quitté sa patrie il y a environ trente six ans. Dans le long séjour qu'il a fait en Orient, il a acquis une connaissance approfondie des moeurs et des usages de cette contrée: ce qui, joint à son caractère, à son âge et à ses vertus, donne à sa conversation le plus haut degré d'intérêt. Plusieurs personnes ont entendu de sa bouche ce récit qui se rattache à notre localité. Il s'agit de l'histoire d'un prêtre catholique arménien, qui aurait subi le martyre à Constantinople et dont la dépouille mortelle aurait été transportée et se trouverait encore à Lyon. Ce prêtre se nommait Der Gomidas.

«Au mois de novembre 1707, il fut mis à mort à la réquisition des hérétiques arméniens, irrités de ce qu'il s'était converti au catholicisme. La condamnation ne fut toutefois prononcée par le Visir qu'avec une extrême répugnance. On lui trancha la tête vers le 7 Novembre et on l'enterra dans le cimetière ordinaire des Arméniens à Constantinople. Un navire français, partant de cette ville, s'arrêta derrière les Sept-Tours, à l'endroit où aboutit le cimetière, et le capitaine prit à son bord le corps de ce défenseur de la foi, exhumé secrètement, à ce qu'il paraît, par les soins et aux frais des PP. Jésuites. Le navire, étant heureusement arrivé à Marseille, ce corps fut transféré à Lyon et déposé dans le caveau du noviciat des Jésuites, appelé maison Saint Joseph. — M.r Daviers assure d'avoir trouvé ces détails dans un ancien écrit, inconnu aux arméniens, même à leur évêque de Constantinople, à qui il communiqua en 1801. Tout ce que savent les Arméniens, c'est que le corps n'existe plus dans son tombeau, où ils vont cependant par dévotion, et sur lequel il s'est opéré, dit-on, plusieurs miracles»: — Հոս 1797ին հանդիպած հրաշք մը պատմելէ վերջ կը շարունակէ. — «Le respectable missionnaire a transmis les renseignements, que nous venons l'analyser, à l'Archêveque de Lyon, comme autant d'indices qui peuvent mener à la vérification d'un fait intéressant pour cette Cité. Malheureusement l'Eglise de

peut très bien ne pas avoir été mis à la place exacte où il fut enseveli. Les corps sont déposés très serrés les uns contre les autres. Le fossoyeur, ne rencontrant pas de cadavre, a pu aussi empiéter en creusant les fosses voisines. Sur la tombe du Serviteur de Dieu rien ne marquait les limites.

Կը պատասխանենք .

ա. Առաջին ենթադրութիւնը այն է՝ որ մարմինը անպատճառ առանց զլստուն թաղուած ըլլալու էր։ Մենք տեսանք արդէն անհիմն ըլլալը այդ ենթադրութեան. Մոնս. Կալլանի անհերքելի բացայայտութեամբ ի պաշտօնէ կը տեղեկագրէ Ս. Ժողովին, որոշ կերպով ըսելով՝ թէ մարմնոյն հետ թաղուած է զլուխը, զոր ինքը փորձած է յետոյ կաշառքով իսկ հանելու ձեռք բերել, ու չէ յաջողած. անկէ բարեպաշտ հաւատացեալներ թաղումի օրը մազերը ու մօրուքի թելերը փրցուցած տարած են։ Ուրեմն հարկ էր՝ որ պաշտօնական պեղումի ատեն կմախքը ամբողջ, այսինքն զլստուն հետ մէկ տեղ զտնուէր։

Բ. Կմախքի մէկէն

Բ. Կմախքի մը ներկայութիւնը չի կրնար
մեկնուիլ Հայր Ռիփնաէլի ենթադրութիւն-
ներով. Եթէ ներու թոյլատուութեամբ Պա-
լքըլըն ալ կրնար Փարիզ կամ Լիոն փոխա-
դրել: Վերլուծենք այդ ենթադրութիւննե-
րը եւ պատասխանենք անոնց:

Էրդ Ենթադրութիւն. — Տապանաբարը
թաղումէն երկար տարիներ վերջ դրուած
ըլլալով, կրնայ ճիշդ իր տեղը դրուած
չըլլալ: — Սխալ է այս եւ հակառակ պատ-
մութեան. թաղումի առթիւ վրան տապա-
նաբար մը դրուած է, որ անշուք եղած ըլ-
լալուն հարմար՝ յետոյ փոխանակուեր է:
1756ին է որ կը դրուի նոր տապանաբարը,
պատշաճագոյն շիրիմ մը կառուցուելով:
Արդ կարելի՞ է որ այնքան ծանօթ գերեզ-
մանի մը հետքը կորսնցուցած ըլլան Ժա-
մանակին մարդիկ, եւ իրեն տապանաբա-
րը վերցնելով՝ ճիշդ անոր տեղ դրած չըլ-
լան նորը: Ի՞նչ հիման վրայ Հ. Ռիոնտէլ
կրնայ կասկածելի ներկայացնել նոյն խակ
գերեզմանը: Ոչ մէկ պատմական հիմ ունի
ան. այլ սեւեռած է իր մտադրած ենթա-

Գրութեանը վրայ՝ թէ հոն մարմին գրտ-
նուեցաւ չէր. դտնուեցաւ՝ ուրեմն սխալ
փոս բացուեւ է: Իր վարկածը հաստատե-
լու փաստ կ'առնու այսպէս Ենթադրու-
թիւն մը՝ զոր փաստելու է: Այնքան տա-
րիններ բարեպաշտ անընդհատ ուխտաւորա-
ցութեան եւ պաշտամունքի առարկայ ե-
ղած գերեզման մը չէր կարելի աչքէ կոր-
սընցնել: Եւ երբ նոր շիրիմը շինուեցաւ,
մինչեւ որ պատրաստ չեղաւ նա՝ հինը տե-
ղէն չի հանուեցաւ. ուստի հին եւ նոր տա-
պանաքարի զետեղման մէջ տարիներ չան-
ցան՝ որ մէկը ճիշտ միւսին տեղը դրուած
չըլլայ: Պիտի ըսենք հետեւաբար Զ. Հա-
ցունիի հետ. «Այս քարն ալ, հինը քէ նո-
րը, չէր կրնար քոյլատրել քաղման շիո-
քութիւնը» (Յշտ. Նշխ. էջ 28):

2-րդ ենթադրութիւն. Մարմինները հոգ
շատ խիտ քաղուած են իրարու մօտ: Դ՞նչ
կը հետեւի անկից. ուրեմն ըսել կ'ուզէ՝
կրնային իրարու հետ շփոթիլ, եւ այդպէս
եղած ըլլալու է՝ որ Տէր Կոմիտասի դերեզ
մանին մէջ ալ օտար մարմին մը սպրդած
մտած է: — Ծաղրական է այս ենթադրու-
թիւնը, որովհետեւ հոգը որ թանձր կը
թափուէր իւրաքանչիւր մարմնոյ վրայ,
կարծրանալով՝ չէր կրնար տեղ տալ ուրիշ
մարմնոց. միայն մէկը վերցնելով եւ ուրիշ
մը տեղը դնելով՝ կրնար մէկուն փոսին
մէջ ուրիշ մը մտցնել: Ըստ այսմ դառնա-
լու ենք մի եւ նոյն փաստելիք ենթադրու-
թեան՝ թէ ոչ միայն Տէր Կոմիտասի մար-
մինը վերցուած է, այլ նաեւ անոր տեղ
ուրիշ մը դրուած է: Ձրի ենթադրութիւն-
նե՛ր. եւ ինչ որ ձրի կ'ենթադրուի՝ ձրի
ալ կը մերժուի: — Ընդհակառակն ճիշտ.
որովհետեւ մեր բացած դերեզմանին գլխի
կողմէն նայելով՝ աջ կողմը խիտ առ խիտ
եւ իրարու վրայ թաղուած կմախքներ կա-
յին այլ եւ այլ խորութեամբ, իսկ ձախ
կողմը չի կային, եւ մեր փոսին մէջ,
վաթսուն հարիւրորդամեթր լայն, երկու
մեթր երկայն, մէկ մեթր եւ քառասուն
հարիւրորդամեթր խորունկ ուրոյն փոսին
մէջ՝ որ տապանաքարի ներքեւ կ'իյնար,
մէկ կմախք միայն գտնուեցաւ՝ ուրիշներ

ըէ աւելի խոր ու անջատ, ըսելու է՝ թէ
ի սկզբանէ թաղուած մարմինը հոն մնա-
ցած է : Գիտենք ի պատմութենէ՝ որ Հայ-
կաթողիկէները կը մըցէին կարելի եղածին
չափ մօտ թաղուիլ մեր Նահատակի մար-
մնոյն . եւ այդ կարելի եղած է աջ կողմը :
Գեղեզման փո-

3. Բոլոր ենթադրութիւնք. Կեղեկագործները երբեմն իրենց հարստութիւնը կ'ուզեն փոխանակել բարեգործութեամբ։ Այս տեղէն մեր պատմութեան մէջ կ'ընդհանրացնենք զայն և կ'ընենք այնպէս, որ ընդհանրական դժուարութիւններով լինող բոլոր գործերը յետոյ կ'ընենք իրենց հարստութեամբ։

Այս տեղէն մեր պատմութեան մէջ կ'ընդհանրացնենք զայն և կ'ընենք այնպէս, որ ընդհանրական դժուարութիւններով լինող բոլոր գործերը յետոյ կ'ընենք իրենց հարստութեամբ։

Թեամբ բացուեցաւ փոսը, այնպէս՝ ինչ-պէս զործաւորներու տեղեկագրին մէջ նկարագրուած է մանրամասնաբար (Առաք. Դատ. Թերթ 211-214)։ Ուստի Հ. Ռիոնտէլի ենթադրական կանխամտութեան դէմ կը հաստատենք մեր դրական եզրակացութիւնը. որովհետեւ Տէր Կոմիտասի շիրմի տապանաքարերու դժած ուղղութեամբ բացուեցաւ փոս մը, որուն մէջ մէկ մարմին միայն կար, եւ այն ալ գլխով մը, որուն դրուած տեղը նշմարուեցաւ խոռոջ մը, որ մարմնոյ մասէն անջատ էր, հետեւաբար այդ մարմինը մեր նահատակինն է, որ մնացած է հոն թաղուած օրէն իր անաղարտ գերեզմանին մէջ։

Ձենք կրնար ըմբռնել՝ թէ Հ. Տաշեան
վ. ալ ի՛նչ եւ որո՛ւ գրոյցներէ տարուած՝
թոյլ տուած է իրեն գրել. «Եւ արդէն,
ինչ որ լսած եմք, այն մարմնոյն հարագա-
տութիւնը ունի իսկ պեղման ամէն ներկայ
եղողներու կողմանէ հաւանութիւն չէ գը-
տած» (Բզմ. Թ. 6. Յունիս 1930 էջ 242) :
Փոխանակ լսածներուն ունկնդրելու՝ իր
իսկ աչքովը կարդայ պեղումի նկարա-
զրութիւնը եւ Առաք. Դատաստանի պաշ-

